

Osmanlı Düşüncesinde İktisat Fikri: Layihalar ve Ahmet Cevdet Paşa Özelinde İnhitatçı İktisat Düşüncesinin Evrimi

The Idea of Economics in Ottoman Thought: The Evolution of İnhitatçı Economist Thought Special to Layihalar and Ahmet Cevdet Pasha

Hacı Sarı¹

ÖZ

Osmanlı siyaset ve toplum düşüncesinde iktisat fikri zaman içerisinde peyderpey yer edinmiştir. Osmanlı düzeninin bozulmaya yüz tuttuğu 16. yy.dan itibaren siyasetname ve layihalarda bozulan düzeni tekrardan ihdas etmeye yönelik fikirler 19. yy'ın başından itibaren vurguyu siyasi erkten ziyade iktisadi etkenlere yapmaya başlamışlardır. Modernleşmenin iyice hissedildiği 19. yy'ın ikinci yarısında ise vurgu tamamen iktisadi alana kaymıştır.

Düzenin bozulmasının "inhitat" kavramıyla açıklandığı Osmanlı düşüncesinde güçlü bir ibn-i Haldun etkisi görülmektedir. Bu düşünce geleneğinin önemli bir temsilcisi sayılan Ahmet Cevdet Paşa'nın görüşleri çerçevesinde inhitatçı gelenekte sosyal değişimin parametrelerinde meydana gelen dönüşüm tartışılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İktisat düşüncesi, İnhitat, Layiha, Ahmet Cevdet Paşa

ABSTRACT

The idea of economics in Ottoman politics and society's thinking has taken place in time. From the 16th century when the Ottoman order was in ruins, ideas for creating layoffs has began to emphasize political factors rather than economic factors from the beginning of the 19th century. In the second half of the 19th century, when the modernization was felt well, the emphasis shifted completely to the economic field.

A strong ibn-i Haldun effect is observed in the Ottoman thought, which is explained by the concept of "inhitat". Within the framework of the views of Ahmet Cevdet Pasha, who is considered to be an important representative of this thought tradition, the transformation that takes place in the parameters of the social change in the inhitat tradition will be tried to be discussed.

Keywords: Ottoman, Economic Thought, İnhitat, Layiha, Ahmet Cevdet Paşa

¹ Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi, IIBF, Kamu Yönetimi Bölümü, hacisari@klu.edu.tr

GİRİŞ

Osmanlı aydın zümresi, 16. yüzyılın sonlarına doğru, o güne kadar süregelen Osmanlı düzeninin bozulduğunun, “*Nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve bereâyâ infial*” geldiğinin farkındaydılar (Öz, 2005, 12). 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı düzeninde meydana gelen aksaklıklar zamanın aydın ve bürokratlarının dikkatini çekmiş ve her biri sorunları tespit etmeye çalışarak çare olarak gördükleri tedbirleri kaleme alarak zamanın idarecilerinin dikkatine sunmuşlardır.

Layihâ² adı verilen bu yazın türü Osmanlı’dan önceye uzanan bir geleneği ifade etmektedir. Klasik Fars ve İslam siyaset geleneğinde³ sultan ve emirlere tavsiye babından çeşitli zamanlarda bazı kitaplar (nasihatname - siyasetname) kaleme alınmıştır. Ahlak ve Siyasetname geleneği içinde tasnif edilebilen layihalar ilk dönem nasihatnameleriyle benzer özellikler taşısalar da önemli bir fark layihaları ahlak ve siyasetname kitaplarından ayırmaktadır. Layihalarda mevzu daha çok “pratik” bir özellik arz ederken, siyasetnamelerde mevzunun “teorik” yönü ağır basmaktadır. Bu ayırım layihaları siyasetnamelerden ayıran temel özellik olarak temayüz etmektedir. Osmanlı devletinde de çeşitli zamanlarda ahlak gibi teorik mevzularda tavsiye kabilinden eserler (Ahlak-ı Alai - Kınalızade) ortaya çıktığı gibi, bilhassa 16. yy.dan itibaren spesifik mevzularda dair nasihatnameler de kaleme alınmıştır.

17. yüzyıldan başlayarak sunulan layihalar bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. 200 yıllık bir zaman dilimin kapsayan dönemde arz edilen layihalardan ancak bazılarını konu edindiğimiz bu incelemede Osmanlı düzeninin yorumcuları olarak görülen layiha müelliflerinin penceresinden Osmanlı çözülmesinin nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaya çalışacağız. Bunun yanında iktisadi meselelere müelliflerce ne derece ehemmiyet verildiğine dikkat çekerek söz konusu dönemde iktisadi meselelere atfedilen değeri de ortaya koymaya çalışacağız.

Bunu yaparken şüphesiz bütün layihaları değerlendirmeye almak bu incelemenin sınırlarının dışına taşmak olduğundan ancak bazı örneklerle yetinmeye çalıştık. Örnek olarak seçtiğimiz layihaların sunuldukları tarihi göz önünde bulundurarak söz konusu zaman diliminin hususiyetleri ortaya çıkarmasına dikkat etmeye çalıştık. İnhitat meselesini mevzu etmiş olması hasebiyle Gelibolulu Mustafa Ali Efendi’nin Layihası, şöhretinden dolayı Koçi Bey risalesi, önemine binaen Kâtip Çelebi’nin risalesi ve Osmanlı için eşik sayılan Viyana bozgunundan sonra yazılmış olması sebebiyle de Defterdar Sarı Mehmet Paşanın risalesi değerlendirmeye alınmıştır.

Layihaları mahiyetleri itibariyle “*kanun-ı kadim*”e irca fikrini benimseyen ilk dönem klasik layihaları ve “*nizam-ı cedid*” fikrini savunan layihalar olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. İkinci dönem layihalarına Tatarcık Abdullah Ağa ve Defterdar Şerif Efendi layihaları örnek olarak verilmiştir. III. Selime sunulan layihalardan bu ikisi iktisadi meseleleri yoğun olarak işlediklerinden emsallerinden ayrılmaktadırlar.

Layihaların ana teması Osmanlı düzeninin inhitatı olduğundan ilk önce kavramsal çevre üzerinde durulacaktır. Akabinde iki ayrı başlık şeklinde “*kanun-ı kadim*” ve “*nizam-ı cedid*” layihalarının tahlili yapılmak suretiyle 17. Ve 18. yy Osmanlı zihin dünyası ve bu dünyada iktisada dair meselelerin işgal ettiği yeri belirlemeye çalışacağız.

Bunun yanında “inhitat” kavramını merkeze alarak yapacağımız değerlendirmede inhitatçı fikriyatın 19. yüzyıldaki en mühim temsilcisi olarak düşünebileceğimiz Ahmet Cevdet Paşa’nın mefkûresinde inhitat ve iktisadın izini sürerek husule gelmiş olan değişimi ortaya koymaya çalışacağız.

² Resmi makamlara verilen ve bir konudaki görüş ve düşünceleri dile getiren açıklamalı yazı, tasarısı (Ayverdi, 2005, s.1854).

³İbnMukaffa’nın *Kelile ve Dimne’si*, Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig’i* Nizamülmülk’ün *Siyasetname’si* ve Lütü Paşa’nın *Asafname’si* siyasetname türüne örnek verilebilecek başlıca eserlerdendir.

Osmanlı düzeni için ilk kullanılmaya başladığı zamandan Ahmet Cevdet Paşa'ya kadar geçen zaman aralığında bazı köşe taşları seçerek değerlendireceğimiz söz konusu dönemde Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik tahlili ve iktisadi meselelere atfedilen önem hareket noktasını teşkil etmektedir.

İNĦİTAT: KAVRAMSAL ANALİZ

“*İnhitat*” kelime olarak (İndirmek, terk etmekten) gerileme çöküş çöküntü; aşağı seviyeye inme; kuvvetten düşme, düşkünlük gösterme; ihtiyarlığa yüz tutma gibi anlamlara (Ayverdi; 2005, s.1412) gelmekle beraber kavramsal çerçevede, özellikle siyaset literatüründe kullanımı İbn-i Halduncu siyaset nazariyesiyle yakından alakalıdır. Bu bağlamda inhitat toplumların gelişmesinin ardından içine düştükleri evvela zihni akabindeyse maddi bozulma, gerilme ve dağılma süreçleri için kullanılan bir kavramdır.

Osmanlı düzeninin bozulması çerçevesinde layiha müelliflerince kullanılan bir başka tabir ise “*İhtilal*” kavramıdır. Karışıklık, bozukluk, düzensizlik anlamlarına gelen bu kavram inhitat kavramının müradifi olarak kullanıldığından ayrıca üzerinde durulmayacaktır.

Osmanlı'nın son devirlerini tasvir için kullanılan İnhitat kavramının anlaşılması için İbn-i Haldun'un tarih ve toplum anlayışını ifade eden “asabiye” ve “tavırlar nazariyesi”ne kısa da olsa göz atmak gerekecektir. Başta Kâtip Çelebi olmak üzere layiha müelliflerinde görülen İbn-i Haldun etkisi İbn-i Haldun'un söz konusu tezine değinmeyi zorunlu kılmaktadır. Z.F. Fındıkoğlu'nun ‘İbn-i Haldunizm’ (Fındıkoğlu 1999) olarak değerlendirdiği bu tesir Türk düşüncesinde uzun zamandan beri yer etmiştir. “... Katip Çelebi, Naima ...ilh. gibi müverrihler ile başlayan bu cereyan Ahmet Cevdet ve Hayrullah gibi pek değerli Türk âlim ve müverrihlerince idame ettirilmiştir. Bunlardan Naima ve Cevdet Paşa'nın Mukaddime tercümesine yaptıkları ilaveler, bizi İbn Haldun'un kültürü ile boy ölçüşecek bir Türk âlimi karşısında bırakmaktadır” (Fındıkoğlu; 1999: 47)

İbn-i Haldun, uygarlığın çöküşü teorisinde dikkati çeken ilk unsur, çöküşü açıklamak için dış faktörlerden ziyade iç faktörlere öncelik vermesidir. Yani bir devlet / şehir uygarlığının dış saldırılar sonucu yıkılmasını, daha önce onun kendi içinde meydana gelen bazı olumsuz gelişmelerden ötürü zayıflaması ve çözümlenmesine bağlamaktadır (Arslan,2002: 132)

İbn-i Haldun'un düşüncesinde toplumsal örgütlenmelerle canlı varlıklar arasında bir benzerlik mevcuttur. Nasıl ki her canlı varlık doğar, büyür, gelişir, yaşlanır ve ortadan kalkarsa İbn-i Haldun'a göre devletler de kurulur, gelişir, yaşlanır, *çözülür* ve ortadan kalkar (Arslan 2002: 134). İbn-i Haldun'un düşüncesinde biyolojist bir tutumla açıklanan toplumsal örgütlenmelerin kendilerine has bir ömürleri vardır. Bir uygarlığın ömrü diğerine göre uzun ya da kısa olabilir; Ama kural olarak her uygarlık kendi ömrünü tamamlayıp ortadan kalkmak zorundadır. Böyle bir durumda devlet idarecilerinin çöküşü önlemek için alacağı tedbirler, uzun vadede sonuçsuz kalacaklardır (Arslan, 2002: 136). *Organizmacı toplum anlayışının temeli üzerine kurulan bu düşüncede toplumların gelişimi organizman ile benzerlik göstermekle beraber sonraki takipçilerinde vücudun organları ile toplumsal tabakalar arasında da bağ kurulmaktadır.*

İbn-i Haldun'un düşünce dünyasında önemli bir yere sahip olan ve toplumsal örgütlenmelerde mühim bir mevzi işgal eden unsur “*asabiyet*” kavramıdır. Asabiyet (cemaat ruhu, gurup ruhu, sosyal dayanışma, kan bağı) fikri üzerine bina edilmiş devlet düşüncesinde İbn-i Haldun'un devleti kurduran ve bir arada tutan unsurun bu ruh olduğunu ileri sürer. İbn Haldun'un *tavırlar (aşamalar) nazariyesi* asabiyet kavramı üzere bina edilmiştir. Aşamaların tayininde asabiyet unsuru önemli bir kıstas oluşturmaktadır. Bu tavırlar, şahısların veya grupların planlayarak gerçekleştirdikleri veya planlayarak değiştirebilecekleri bir şey değildir; tarihî-toplumsal varlık alanının mahiyeti gereği ortaya çıkar ve yok olur. Çünkü tarihî-toplumsal varlık alanının tâbi olduğu kurallar bu varlık alanının mahiyeti ve

tabiatının zorunlu neticesidir. (Görgün, 1999: 541). Bu yönüyle İbn-i Haldun'un nazariyesi deterministik yapı arz eder.

"Kuruluş", "olgunlaşma" ve "çöküş" şeklinde kabaca üç aşamada değerlendirilen teorisinde İbn-i Haldun devletlerin ömründe birbirini takip eden beş aşama tayin etmektedir. İbn-İ Haldun'a göre bir devletin kuruluş devri onun *ilk aşamasını* ifade eder. Devlet bu aşamada asabiyetin ortak gayretiyle ortaya çıkar. Devlet varlığın tacı, güç ile iyi ahlâkın bir araya gelmesidir.

İkinci aşamada asabiyetin elinde olan gücün şahsileşmesi süreci başlar. Bu süreç, iktidarın tek bir kişinin veya ailesinin elinde toplanmasıyla sonuçlanır. Bu iktidarın tabiatı gereğidir. İktidar, mahiyeti itibarıyla müşterek bir hususiyet arz etmeyi uzun süre devam ettiremez. Çünkü iktidar ortaklık kabul etmez.

Üçüncü aşama, sağlanan siyasî istikrarla birlikte elde edilen imkânlardan faydalanma dönemidir. Bu aşamada artık istikrarı tehdit eden unsurlardan arınmış olan iktidar, hem dış hem iç tehditlere karşı kendini savunacak olan askerlere ve ülkenin imarına özel itina gösterir. *Kemal* devri olarak anılan bu aşama aynı zamanda sonraki gelişmelerin nüvelerini de içinde barındırmaktadır.

Dördüncü aşama, istikrarın sadece ulaşılması gereken bir durum değil olması gereken ve yegâne doğru olan durum olarak anlaşılmasıyla alâkalıdır. İstikrar alışılan durum haline geldikten sonra ortaya çıkan yeni âdetler, olması gereken âdetler olarak kabul edilir ve bunları ortaya çıkaran sebepler unutulur (Görgün, 1999: 541). Süregelen âdetlerin anlam ve işlevinden ziyade bilhassa kendileri önemli kabul edilir. Bu bir *taklit döneminin* başlaması demektir.

Beşinci ve son aşama, iktidarı elinde bulunduranın onu keyfî bir şekilde kullanması aşamasıdır. Bu aşamada artık iktidar, kendini mümkün kılan dayanaklardan tamamen habersiz, kendisinin vazgeçilemez ve zorunlu olduğu yanılığında, kendi kısa vadeli çıkarlarını düşünerek mevcut durumdan mümkün mertebeye istifade etmeyi bir ahlâkî ilke haline getirir. Bu durum devletin ihtiyarlık / inhitat aşamasına geldiğini gösterir. Bu aşamada artık ne iktidarı ayakta tutan bir güç ne de bunun gerekli olduğunun farkında olan bir yönetici mevcuttur. İktidarı sağlayan güç (asabiyet) tesirsiz hale gelmiştir, dolayısıyla yok olmuştur (Görgün, 1999: 541).

İbn-i Haldun'un tarih felsefesinde temel kavramlardan olan asabiyet ve bu kavram üzere bina edilmiş olan tavırlar nazariyesinde bir uygarlığın nihayetini ifade eden *İnhitat*/çöküş evresi birçok Osmanlı müellifince Osmanlı'nın bozulan düzenini ifade etmek için kullanılmıştır.

Çalışmalarında "*İnhitat*" kavramının önemli bir yer tuttuğu Sabri Ülgener ise kavramı Osmanlı özelinde geniş bir çerçevede ele alarak esasen 15. ve 16. yüzyıllarda değişen ticaret yollarının etkisiyle Osmanlı toplumunun maruz kaldığı durumu tasvir ve tanımlamak için kullanır.

Weber etkisinin görüldüğü Ülgener, çalışmalarında maddi sebeplere eğilmeden önce olayların zuhurunu etkileyen çevre ve zihin koşullarını araştırmaktadır. Weber kapitalizmin gelişimini açıklarken dayandığı ana tez "Avrupa'da sermaye birikimini sağlayıp kapitalizmin gelişmesini mümkün kılan ve hatta tetikleyen unsurlardan en önemlisi "*Protestan ahlaki*" olduğunu savunurken maddi uygarlığın zihinsel arka planına işaret etmekteydi.

Ülgener'in kullandığı çözülme kavramının klasik Osmanlı tarihçilerinin duraklama ve gerileme tabirleri ile anlatmak istedikleri batı dönemi ile bir ilişkisi yoktur (Ülgener,2006: 18). Ülgener'in Osmanlı için bahsettiği çözülme 15 ve 16. yüzyıllar esas alınarak ifade edilmektedir. Ülgener'in çözülme kavramıyla ifade etmek istediği coğrafi keşifler sonucu dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik'e kaymasının Osmanlı üzerindeki etkileriyle alakalıdır. Ticaret yollarının Atlantik denizine kaymasını Osmanlı ticaretinin tıkanması ve kapanması takip etmiştir. Dış sebepler nedeniyle normal yollarla sermaye birikiminin zorlaştığını ifade eden Ülgener, duruma manevi faktörler de eklenince neticeyi tahmin etmenin zor olmadığını ifade etmektedir. Bu tahliliyle Ülgener, çözülmeyi siyasi vakalardan önce ticaret yollarının tabiatında arar (Özkeraz, 2000: 142).

Ülgener’de de önemli bir yer tutan zihniyet meselesi Osmanlı düzeninin bozulması tezlerinde uygulanmıştır. Dikkat çeken unsur Ülgener’in Osmanlı inhitatını 15. yüzyıla kadar geri götürmesi ve sebebini değişen ticaret yollarında aramasıdır. Weber’in tezinin tersten uygulanışı olarak da görülen bu durum Ülgener’in meseleyi zihin düzleminde ele almadığı bilakis zihni dönüşümün maddi kaynaklarına işaret ettiğiidir. Bu durumda Weber’de bir netice olarak ortaya çıkan kapitalist gelişme Protestan zihnin ürünü olarak görülürken Ülgener’in tahlilinde zihni dönüşüm, değişen ticaret yollarının neticesi olarak temayüz etmektedir.

LAYİHALARDA OSMANLI DÜZENİ VE İNHİTAT

Osmanlı Nasihatname – İslahat literatüründe göre inhitat/çözülme “*nizam-ı âlem*”in bozulması olarak algıladıkları değişiklikleri ifade etmektedir. Bu değişiklikleri düzeltmeye matuf ıslahat projeleri olarak da nasihatnameler ortaya çıkmıştır (Öz, 2005: 63)Osmanlı kadim düşüncesinde Osmanlı düzeninin “*mükemmel*”liğine olan inançtan dolayı değişiklikler sapma olarak yorumlandığından ıslahat çalışmaları da mükemmeli yeniden tesis amacına yönelik olmuştur.

XVII. yy Layihalarında “Kanun-ıkadim” ve “İnhitat”

Nasihat literatüründe Meselenin Ortaya konuluşu; Osmanlı’da 17. yüzyılın başından hatta 16. Yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen değişikliklere Osmanlı aydınları menfi bir anlam yükleyerek vakayı “*nizam-ı aleme*” halel gelmesi olarak tanımlamışlardır. Belirsiz mükemmel bir devire vurgu 17. yy layihalarının ana karakteristiğini teşkil ederken sıkıca riayet edilen “kanun-ı kadim”in ihlali sebebiyle nizamın bozulduğuna inanç ana temayı oluşturmaktadır (Öz, 2005: 116).

Nasihat yazarlarınca vakıa “*ihtilal-i âlem*” ya da “*nizam-ı âlemin*” bozulmuşu olarak değerlendirilmiştir. Kendisini yeryüzünde “*Halife*” olarak gören Osmanlı zihni, kendi düzeninde meydana gelen bozulmayı da bu tutuma uygun bir şekilde isimlendirmiştir. Bu tutum meselenin farklı şekilde okunmasına yol açmıştır

Osmanlı düzenin “Hakk”ı temsil ettiğine dair olan inanç bu tavrın açıklamak için en başta gelen unsurdur. Osmanlı zihin dünyasının temayüz ettiği bu yaklaşımda her şeyden evvel idealist bir duruşun emareleri görülmektedir. Bu sebeple Osmanlının kendisinden daha iyi birini kabulü de o derece zor olmuştur. Dünyaya hep bir özne olarak bakan Osmanlının kendini etki eden değil de etki edilen olarak kabullenışı haliyle kolay olmayacaktır.

İncelemenin bu kısmında layihalardan seçtiğimiz örnekler çerçevesinde Osmanlı düzeninin nasıl algılandığı bu düzende iktisadın konumunu değerlendirmeye çalışacağız.

1. Gelibolulu Mustafa Ali Efendi “Nushatü’s Selatin”

Gelibolulu Mustafa Paşa tarafından 1581 yılında kaleme alınan Nushatü’s Selâtin’de iyi bir idarenin temel ilkeleri ve devletin çöküşüne sebebiyet veren davranışlara dair klasik görüşler tekrarlanmıştır. Daire-i adliye, padişahın işlerle bizzat ilgilenmesi, narh, mansıbların ehle itası, fakirin korunması gibi konular devlet idaresinde refahın ve çöküşün klasik unsurları arasında görülmekteydiler.

Nushatü’s Selatin yazarına göre Osmanlı’da çözümlenin nedenleri şöyle sıralanmaktadır:

- Kanun-ı Kadime aykırı icraatlar.
- Aşağı kimselerin yüksek mevkilere getirilmesi
- Âlimlere ilgi gösterilmemesi
- Adaletin ihmal edilip zulme yönelme

Tavsiye olarak padişahın devlet işleriyle bizzat ilgilenmesi, bozulmanın Padişahın sakladığını ifade eden yazar bu sebeple padişahın doğru sözlü birini kendine musahib/danışman kılması gerekir. İkinci olarak her alanda kanuna aykırı uygulamalara son verilerek düzene yeniden işlerlik kazandırılması icap etmektedir.

2. Koçi Bey Risalesi“Kitab-ı Müstetab”

Osmanlı toplum ve devlet düzeninde meydana gelen değişikliklerin geleneksel bir bakış açısıyla tahlilini yapan risalelerin en tanınanı ve kapsamlı olanıdır (Öz,

2005: 82). Eserinde Koçi Bey (1648) bir yandan Osmanlı geçmişinin parlak tasvirini yaparken öbür yandan da ananevi müesseselerin yozlaştırılması sonucunda ortaya çıkan tabloyu tasvir eder ve sahip olduğu bakış açısından “ihtilal-i âlemin” sebeplerini ve bunalımdan çıkış yolunu göstermeye çalışır.

Koçi Bey’in geleneksel ideal tablosunda padişahın ülke işleriyle şahsen ilgilenmesi, devlet görev ve görevlilerinde ehliyet ve kanunun hakim olması, tımar sisteminin tavizsiz uygulanması, “erkan-ı erbaa”nın dengeli birlikteliğini esas alan toplum düzeninin devam ettirilmesi temel unsurlar olarak ön plana çıkmaktadır.

İdeal tablonun bu şekilde resmedilmesi hem çözülme tahlilinin hem de ıslahat tedbirlerinin mecrasını çizmektedir. Koçi Bey’e göre bozulmanın sebepleri şöyle sıralanmaktadır.

- Ulemanın bozulması
- Adaletten sapma; İslam yönetim geleneğinde adaletin önemine binaen söylenen “*Küfr ile dünya durur, zulm ile durmaz*” sözünü bu minvalde sık sık hatırlatır.
- İdarenin yozlaşması; rüşvet, kayıpların asıl sebebi olarak gösterilir.
- Kul sisteminin bozulması; tımar düzeninin bozulması, ulufeli kul sayısında artışa neden olmuştur. Bu sebeple bir yandan gelirlerde azalma görülürken öbür taraftan giderler artmıştır.
- Tımar ve zeametlere ecnebilerin alınması

Koçi Bey bozulmanın başlangıcını Kanuni devrine kadar geri götür, zira ilk defa Kanuni kanun-ı kadime aykırı davranarak divanda bulunma âdetini kaldırmıştır (Öz, 2005: 84) Koçi Bey’in ıslahat tedbirleri selefleri gibi idari niteliktedir ve uygulamalarında cebir unsuru ön plandadır. “*Beni âdem kahr ile zabt olur, hilm ile olmaz*” (Öz, 2005: 86). Yukarda sebeplerini ifade ettiğimiz durumdan Koçi Bey’e göre şu tedbirler sayesinde kurtulmak mümkündür.

- Zeamet ve tımarların eskisi gibi düzenlenmesi
- Ulufelilerin sayısı mümkün mertebe azaltılmalıdır. (Bu sayede ülkenin nizama kavuşacağını ümit ediyordu.) Asker çokluğu fayda vermez. “*Asker az ve öz, muti ve munkid gerek*”.
- Kanun-ı kadime aykırı uygulamaların kaldırılması
  - o Mansıbların hak sahiplerine verilmesi
  - o Şeriata aykırı vakıf ve temliklerin ortaya çıkarılarak kullara dağıtılması
- Vezir-i azamın müstakil olması

Bu esaslara dayanan risaleye göre Koçi Bey’in gelenekçi ve idari niteliği ağır basan bir ıslahata taraftar olduğu anlaşılmaktadır.

3. Kâtip Çelebi “*Düstürü’l amel li-İslahi’l-Halel*”

1652-3 yıllarında bütçe açıklarına çare bulmak amacıyla toplanan divana katılan Katip Çelebi bu vesileyle “*Düstürü’l amel li-İslahi’l Halel*” (Bozuklukları Düzeltmede Eylem İlkeleri) adlı bir eser kaleme almıştır (Öz, 2005: 31). Genel olarak eski doğu –İslam telakkilerine sahip olmakla beraber Kâtip Çelebi’nin İbn-i Haldun’dan etkilendiği görülmektedir. Özellikle mukaddime kısmındaki “*biyolojist cemiyet felsefesi*” İbn-i Haldun’un Kâtip Çelebi üzerindeki en bariz etkisidir. İnsanın tabii ömrünün gelişme (*nümuvv*), duraklama (*vukuf*) ve gerileme (inhibit) dönemleri olarak üç ayrı merteye üzere takdir olunduğunu belirten Kâtip Çelebi bu dönemlerin kişinin bünyesine göre farklı sürelerle tekabül edeceğini belirtir (Öz, 2005: 99).

Yönetim ilkeleri açısından “Daire-i Adliye”ye atıfta bulunan Kâtip Çelebi toplum yapısı bakımından organik fonksiyonlar ve sosyal tabakalar arasında bağ kurarak “Erkan-ı Erbaa” fikrini tekrarlar. Buna göre bütün sınıfların üstünde olan padişah insandaki “*havas ve kuvve*”ye (duygular ve kuvvet) tekabül etmektedir. Ulema *kana*, asker *balgama*, tüccar *safraya* ve reaya da *sevdaya* benzetilmektedir (Öz, 2005: 100).

İdari düzendeki sapmalarına *nehliyet* prensibini zedelediğini beyan eden Kâtip Çelebi, bunun neticesinde hem asayiş bozulmuş hem de vergiler sebebiyle tarımdaki üretim düzeyi gerilemiştir. Bu durum ise reayaya daha fazla zulüm edilmesine sebebiyet vermiş olduğundan bir kısır döngü olarak ifade edilmiştir. Bu

kısır döngüden kurtulmadıkça istikbalin parlak olamayacağını belirtir (Öz, 2005: 100).

Asker konusunda seleflerinin aksine Kâtip Çelebi ulufeli asker sayısını azaltmanın fayda getireceği fikrinde değildir. Esasen askerin çokluğundan korkmaya gerek yoktur. Maaşların fazlalığı konusunda ise, meseleyi *kanun-ı kadime* riayet ederek *hüsn-i tedbir* ile haletmek lazımdır (Öz, 2005: 100).

Hazine ve mide arasında bir bağ kuran Kâtip Çelebi, hazine gelirlerinin bölüşüm ve dağıtımında dengeli olunması gerektiğini savunur. Özellikle bu dönemde artan lüks tüketimin olumsuz sonuçlarına değinmekte, özenti sonucu orta sınıflarda da yaygınlaşan bu alışkanlıklar hazinenin dengesini bozduğu tespitinde bulunur. Durumun düzelmesi konusunda ümitsiz olmakla beraber, zora dayalı tedbirler ile kısmen de olsa bir rahatlamının olabileceğini belirtir (Öz, 2005: 100).

Kâtip Çelebi göre bütün bu bozukluklar, halka boyun eğdirecek bir *sahibü's-seyf* (kılıç sahibi)'in varlığı ve ülkenin ileri gelenlerinin hakiki padişahın Allah olduğunu hatırlayıp ona göre hareket etmeleri neticesinde ortadan kalkabilecektir (Öz, 2005: 101). Son olarak da yukarıda bahsettiği kısır döngüden kurtulmak için reaya için vergi affı getirilmesini tavsiye etmektedir, zira halk bu borçları ödeyecek güçte değildir.

Kâtip Çelebi'de inhitat / çözülme meselesi idari, mali ve ahlaki boyutlarıyla bir arada ele aldığı görülmektedir. “*Düstur*”un genel itibariyle karamsar ve determinist özelliklere haiz olmasına rağmen Katip Çelebi yine de umut var bir şekilde bu problemlerin üstesinden geleceklerini beyan etmektedir.

4. Defterdar Sarı Mehmet Paşa “*Nesayihü'l-Vüzerave'l-Ümera*”

Erken yaşlarda defterdarlıkta çalışmaya başlayan Mehmet Paşa 1702 yılında defterdarlığa getirilmiştir. 1714 – 17 yılları arasında kaleme aldığı düşünülen eserini Mehmet Paşa, devlet adamlarına yardımcı olması için yazılmış bazı eserlerden faydalanarak meydana getirmiştir (Öz, 2005: 33).

18. yüzyılın başlarında kaleme alınan bu layihanın zaman itibariyle farklı bir devirde kaleme alınmıştır. Osmanlı devletinin uzun duraklama devrinden sonra ilk toprak kaybının yaşandığı Viyana kuşatmasından sonraki bir tarihte yazılmış olması muhtevasını da farklı kılmıştır. Osmanlı aydın zümresinin dikkati ihtişamlı maziden güçlü düşman örneklerine doğru kaymıştır. Bu dikkat kayması bir nevi “kanun-ı kadim”in ihyasını amaçlayan düşüncenin de sonu olarak yorumlanabilir. Kanun-ı kadimi ihya fikri pek tabii hemen ortadan kalkmış değildir, lakin yaşanan başarısızlıklar en azında farklı seslerin yükselmesine zemin hazırlamıştır.

Lütfi Paşa'nın “*Asafname*”sinden etkilenen Defterdar Sarı Mehmet Paşa evvel emirde Vezir-i azamın konumunu konu edinerek hususiyet ve vazifelerine dair kalem oynatır. Padişahın iyi yetişmiş ve dindar bir devlet adamını tam yetki vererek tayin etmesini tavsiye eder (Öz, 2005: 105).

Ardından adalet ilkesine yer veren Mehmet Paşa, hem padişah hem de diğer bütün idarecilerin adaletli davranması gerektiğini belirterek adaletin hazine üzerindeki olumlu etkilerine değinir. Sikke işine gereken özenin gösterilmesini vurgulayan Paşa, narhın da kadınlara bırakılmaması fikrini savunur (Öz, 2005: 105). Sikke işini idarecilerin adaleti bağlamında mevzu bahis etmesi adaletin ne kadar geniş yorumlanabileceğine işaret olmakla beraber aynı zamanda paranın kıymeti ve adalet arasında bağ kurulmaktadır.

Rüşvet bütün diğer layiha müelliflerinde olduğu gibi Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın gözlemlerinde de önemli bir yer tutmaktadır. Buna karşı tedbirler öneren Paşa, bu durumun düzeltilmesi halinde topraklarını terk eden kişilerin tekrardan dönerek üretime katılacağını varsayar. İdarenin etkin bir şekilde işlemesi için Vezirin konumunun güçlendirilmesi gerektiğini savunan paşa, vezir ve defterdarın işlerinde tam yetkili kılınması gerektiğini vurgular.

Sarı Mehmet Paşa'da dikkat çeken husus, beklide defterdar olması sebebiyle, olayları hazinenin yeterliliği penceresinden değerlendirmesidir. Gerek adalet, gerekse diğer bozukluklara yapılan vurgudadır durumun hazine üzerindeki olumlu ya da olumsuz taraflarına dikkat çeken Paşa'nın layihasında mali yön ağırlık noktasını

oluşturmaktadır. Paşa tavsiyelerinde kısa dönem dengesinden ziyade uzun dönemde istikrardan yanadır. Reaya üzerindeki vergilerin artırılmasını “bir evin temelinden toprak alınıp sathına harcamak gibidir” (Öz, 2005: 105) benzetmesi buna örnek olarak gösterilebilir.

Paşa'nın eserini oluştururken kendinden öncekilerin eserlerinden faydalanması eserin mahiyetini de tayin etmekle beraber icra ettiği göreve binaen edinilmiş tecrübeler neticesinde iktisadi meselelere özel önem atfetmesi bu layihanın orijinal tarafını oluşturmaktadır.

Defter Sarı Mehmet Paşa Selanik Valiliği sırasında emirlere aykırı davrandığı gerekçesiyle azledilip malları müsadere edilmiş ve 1717 yılında da idam edilmiştir (Öz, 2005: 28).

5. Klasik dönem Layihalarına toplu bakış

Layiha müelliflerince bozulmanın başlangıcı siyaset, hukuk, idare, toplum düzeni ve ekonomi ve de ahlak katmanlarını kapsayacak şekilde gelişmiştir. Ancak bozulmanın başlangıç noktasını, siyaset olarak tanımladığımız devletin tepesi teşkil etmektedir.

- İhtilal devletin zirvesinde yani idarenin tepe noktasında başlamış ve giderek öteki tabakalara sirayet ederek bütün toplumu kuşattı.
- *Daire-i adliye ve Kanun-ı kadim*": hukuki düzleme dair görüşleri barındıran bu başlık altında Osmanlı düzeninde Adalet vurgusu yapılmakta, halka adil davranılmadığı takdirde üretimin azalacağı, hazine gelirlerinin düşeceği ve netice itibarıyla ordunun zayıflayıp devletin zaafa düşeceği (Öz,2005: 118) mantıksal çıkarımı çevresinde bir açıklama yapılmaktadır.
- *Kanun-ı kadim*: eski sultanlar zamanında uygulanmış ve faydaları sınıanmış olan kanun ve kaideler bütünlüğü
- İdari işleyiş ile ilgili tahlillerde “rüşvet” ve “mansıpların ehline verilmemesi” meseleleri ön plana çıkmaktadır.
- *Toplum düzeni*: Osmanlı toplumunun üzerine bina edildiği dört unsur “Erkan-ı Erbaa”⁴ hiyerarşik düzeninin temel alındığı bu yaklaşımda ilim ehli, savaşçılar, tüccar – esnaf- zanaatkârlar ve çiftçi guruplarının yerli yerinde olmasını öngörür. Bu anlayış tasavvurunda vuku bulduğu öne sürülen değişiklikler bozulmanın nedenleri arasında sayılmıştır. Osmanlı toplumunda herkesin kendi yerini bilmesi ve kendi yerinde bulunması ilkesi esas kabul edilmiştir.
- *Hazine dengesi*: layihaların ana teması hazine gelirlerini artırmak olarak özetlenebilir. Bu amaç çerçevesinde öngörülen tedbirlerin başında tımar sisteminin ıslahı gelmekle beraber vakıf arazilerinin durumu da değerlendirilmiştir.
- *Ahlaki çürüme*: layihalarda ana fikir Ahlak mevzusu çerçevesindedir. Toplumun hemen bütün kesimlerini etkileyen ahlaki çürüme layiha müelliflerinin vurguda buldukları en önemli mesele olarak temayüz etmektedir. Ahlaki yozlaşma hem sebep hem de sonuç olarak kendini belli etmektedir. Zincirleme bir etkiyle birbirini tetikleyen etkenlerin başında Ahlak gelmekte ve hâsıl olan neticenin döngüde ahlaki çöküşe daha da derinleştirdiği noktasından hareketle diğer unsurların daha da ağırlaştığı kabul edilmektedir.

Osmanlı klasik düzeninde husule gelmiş bütün sapmalar layiha müelliflerince bir bütün olarak ahlaki yozlaşmanın bir neticesi olarak değerlendirilmektedir. Layihalardaki sıralama dikkate alındığında bozulmanın tekabül ettiği safhalardan

---

4Erkan-ı Erbaa	Enasır-ı Erbaa	Ahlât-ı Erbaa
Ulema	Su	Kan
Asker	Ateş	Balgam
Tüccar ve Zanaatkâr	Hava	Safra
Çiftçi	Toprak	Sevda

---

birincisinde padişah ve üst düzey yöneticilerin bulunduğu siyasi düzlem gelmektedir. Nasihatnamelerde siyaset düzlemi bozulmanın başlangıç noktasıdır.

Saniyen “Kanun-ı kadim” ve “daire-i adalet” kavramları çerçevesinde ifade edilen hukuki düzlemde görülen bozulma tematize edilmektedir. Hukuk ve siyaset düzleminin hiyerarşik düzenine bakıldığında, siyasetin devlet organizasyonunda daha üst bir mevkiye konumlandırıldığı görülmektedir.

Üçüncü olarak ihtilalin yaşandığı düzlem idare boyutudur. Mansıbların tevziinde ve idari işlerin yürütülüş şekli, rüşvet gibi meselelerle idari düzlemdeki bozulma ilk iki düzlemdeki bozulmayı takip etmektedir.

Toplumsal düzendeki bozuklukların dördüncü sırada konu edilmiş olması Layiha müelliflerinin toplumsal değişimin üstten başlayan bir algı içerisinde değerlendirdiklerinin ifadesi olarak görmek mümkündür.

Layiha müelliflerinin ortak kanaatlerinden hâsıl olan bu tablo Osmanlı toplum düzeninin yapısını, daha doğrusu müelliflerin toplum algısını ortaya koymaktadır. Hiyerarşik bir yapıda algılanan düzenin bozulması evvela siyaset, saniyen hukuk, salisen idare ve son olarak da toplum sathında vuku’ bulmuştur. Sistemin bu şekilde hiyerarşik algılanması, çözüm önerilerinin de öncelik sıralaması çerçevesinde ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Osmanlı’da bozulma fikri çerçevesinde ortaya konan hiyerarşik tablo bir sorunu da beraberinde getirmiştir. Çözülme düşüncesinin temellendirilmesinde teorik bazda önemli bir yer ihtiva eden “...*Bir kavim (toplum), kendinde olanı değiştirmeye kadar Allah, ona nimet olarak bağışladığını değiştirici değildir... (8/53)*” ayetinin ifade ettiği mananın burada gözardı edildiği görülmekte gerek tesbitlerde gerekse çözüm önerilerinde dikkate alınmadığı dikkat çeken hususlardandır.

Nasihatnamelerdeki hiyerarşide dikkat çeken bir başka husus da iktisada dair meselelerin ifadesi olan hazine ve gelir ve gidere dair meselelerde vurgunun daha düşük olmasıdır. Bu tutum layiha müelliflerinin ve dolayısıyla Osmanlı’nın hangi zihin algısına sahip olduğu konusunda bizlere ipuçları vermektedir. Bu yorum iktisadi meselelerin Osmanlıdaki önemini tartışma konusu yapmaktan ziyade modern öncesi devirde zihinlerde iktisada hasredilen yere işaret etmektir. Modern öncesi toplumların ilim hiyerarşisinde de görüldüğü üzere hayat düzenindeki algıda da tali bir yer kaplamaktadır.

Hazineye dolayısıyla iktisada edilen atf-ı değer kendi başına bir sebep değil bir yığın sebebin bileşkesinden oluşan bir sebeptir. Hazinesin boş olması bir neticedir, bir sebep değil. Yani düzen bozulduğu için hazine boştur, hazine boş olduğu için düzen bozulmuş değildir.

Nasihatnamelerdeki önemli unsurlardan biri, belki de en mühimi son devir Osmanlı zihin dünyasını da tasvir eden “ahlaki çözülme” olgusudur. Hem sebep hem de netice olarak temayüz eden ahlak mevzusu bütün sebeplerin sebebi ve de bütün neticelerin neticesi olarak algılanmaktadır.

Nasihat literatürüne bakıldığında alınması gereken tedbirler meselenin ortaya konuluş şeklinde mündemiçtir. “*Kanun-ı kadim*”e riayet olarak isim bulan bu tavsiyeler hiyerarşik bir düzende ele alınmakta ve yukardan aşağıya doğru siyaset, hukuk ve idari alandan yapılması gereken ıslahatları bildirmektedirler.

- Padişah ve vezire dair olanlar
- Kanun-ı kadime riayet
- Mansıbların ehline verilmesi
- Tımar ve zeametlerin tevzii
- Gayr-ı meşru vakıflar bağlamında miri arazi düzeninin ıslahı

Tavsiye edilen programın uygulanabilmesi için siyaset ve idarenin hukuk ile takviye edilmesiyle dirayetli ve metanetli davranmak gerekmektedir. Ancak bu şekilde mali sıkıntılar bertaraf edilerek halkın huzur içinde yaşaması sağlanabilir.

17. yy Osmanlısında sorunları irdeleyip çareler arayan nasihatnameler için özetle ifade etmek gerekirse, bu layihaların öngördüğü ıslahatlar mahiyet itibarıyla

“*idari ve gelenekçi*” metot itibariyle de “*idari ve inzibati*” özelliklere haizdirler (Öz, 2005: 121).

Layihacıları iki noktada eleştirilebilirler; layiha müellifleri vakayı sahip oldukları dünya görüşü ve devletteki konumlarını temel alarak değerlendirmişlerdir. Bir ideal çerçevesinde tasvire çalışılan hal, durumun yalın bir şekilde arz edilmesine mani olmuştur.

İkinci olarak, müelliflerin çözülmenin sebeplerinden gördükleri tımar sisteminin değişen dünya şartlarında işlerliğini yitirmesi kaçınılmazdı. Nasihatnamelerde tımar sistemine yapılan vurgu mevzunun müelliflerce yeterince anlaşılmadığı yargısına götürmektedir. Ancak ilk devir yazarlarında sıkça vurgulanan tımar sistemi sonrakilerde görülmemeye başlanmıştır.

Nizam-ı Cedid ve İnhitat

Mustafa Ali Efendi ile başlayan layiha dönemi III. Selim döneminde sunulan layihalarla farklı bir mecrada yol almaya devam etmiştir. III. Selim’e sunulan layihalarda uygulamada pek etkin olmasalar da iktisat ve maliyeye dair görüşleri nedeniyle özel bir yere sahiptirler. Bu devir layihalarını hazırlayanlar iktisadi meseleler üzerine getirdikleri tekliflerle farklı bir zihin dünyasına sahip olmakla seleflerinin layihalarından ayrılırlar (Sayar, 2000: 176).

III. Selim devletin yeniden düzenlenmesi fikri sebebiyle ıslahatlara girişmeden önce devlet adamlarından ıslahat hakkında düşüncelerini bildiren layihalar istemiştir. ıslahatlar hakkında başta sadrazam tarafından olmak üzere 20 kadar layiha sunulmuştur. Bunlar arasında Osmanlı ordusunda görev yapan bir Fransız zabıt ve de İsveç elçiliği mensubu bir kişi de bulunmaktadır (Karal, 1942: 414). Bu layihalar içinde iktisadi meselelere dikkat çekmeleri hasebiyle Tatarcık Abdullah Efendi ve Defterdar Şerif Efendi’nin özel bir yeri bulunmaktadır.

III. Selim devrinde sunulan layihalarda, Osmanlının değişen dünya düzenini kabul ettiği görülmektedir. Bu özellik önceki dönem layihaları ile yeni dönem arasında en temel farktır. Geleneksel yorumcuların vurgu yaptığı “*kanun-ı kadim*”e irca burada yerini yeni düzen, “*nizam-ı cedid*” arayışlarına bırakmıştır. Nizam-ı Cedid kapsamlı bir ıslahat projesi olmakla beraber, biz burada sadece iktisatla alakalı layihaları değerlendireceğiz.

Bilhassa iktisadi – mali konularda yazılan layihaların evvelkilerden farklı olarak birkaç noktada ileri sürdükleri ile değişik ve yeni bir iktisadi bakış açısı getirdiklerini söylemek mümkündür. Bunlar içinde geniş malumata ve sağlam muhakemeye müstenit olacak kavrayışlı bir bakış açısıyla yazılmış en iyi layiha Tatarcık Abdullah efendinin layihasıdır (Sayar, 2000: 176).

1. Tatarcık Abdullah Ağa

Tatarcık Abdullah Ağa layihası; hazine, dış ticaret, vergi politikası ve sikkenin ıslahı sorununa atfettiği değere binaen önem kazanmaktadır. Layihanın taşıdığı mesaj iktisadi olayların ehemmiyetine dairdir. Özellikle sikke tashihi konusunda söyledikleri layihanın en can alıcı kısmını oluşturmaktadır. Askeri alanda yapılan/yapılacak reformların uygulanabilirliği iktisadi etkinliğe bağlı olarak gösterilir. Bu tespitlerle Abdullah Ağa layihası imparatorluğun fikir dünyasında iktisadi sorunların ne derece önemsendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu layiha bu yönü itibariyle bir ilktir.

Sikke ayarının düşürülmesi ile miri hazinenin gittikçe sıkıntıya düşeceğini beyan eden Abdullah Ağa, para ayarındaki düşüşle birlikte fiyatların artacağını ifade etmektedir. Sikke ayarındaki düşüş her ne kadar hazinenin menfaatine gibi görünse de aslında zarar verdiğini beyan eder. Bu sebeple sikke ayarının sabit olması gerektiğini savunur. (Sayar, 2000: 177-8). Sikke tashihi konusu aslında geleneksel görüşün devamı olmakla beraber Abdullah Ağa’nın sahip olduğu bakış açısını A.G. Sayar “*iktisadi kanuniyet*” fikrini kavrayan bir zihnin ürünü olduğunu belirtir. Padişahların iradesinin üzerinde iktisadi meselelerin bir kanuniyet fikrine oturduğu inancını besleyen Abdullah Ağa, bu görüşleriyle siyasi otoritenin sikkeyi taşıdığı düşüncesine karşı çıkmaktadır (Sayar, 2000: 178). Abdullah Efendi layihasının “*iktisat siyaseti*” hedefi sunması bir başka önemli yanındır.

Abdullah Ağa layihasında, özellikle Avrupa ülkelerinden alınmış örnekler dikkat çekmektedir. Bu örnekler Avrupa'nın Osmanlı düşüncesinde konumlandırıldığı yeri de göstermektedir. Artık Avrupa örnek alınması gereken bir topluluk olarak temayüz etmektedir.

2. Defterdar Şerif Efendi

III. Selim'e sunulan layihalar arasında iktisadi meseleleri bahis mevzuu etmesi sebebiyle dikkat celbeden bir layiha da Defterdar Şerif Efendi tarafından sunulan layihadır. Mahiyet itibarıyla Abdullah Ağa layihasıyla benzerlikler arz eden bu layihada Şerif Efendi devletin toprak kökenli gelirleriyle ilgilenmiştir (Sayar, 2000: 179).

Senelik bütçe tanzimi teklifi Şerif Efendi layihasını emsallerinden ayıran en belirgin özelliğidir (Sayar, 2000: 179). Mukataa ve vakıf arazilerinin yeniden düzenlenmesi, bu konudaki suiistimallerin önlenmesi, askeri ve mülki ıslahatların birlikte ele alınması, madenlerin çalıştırılması tekliflerinde bulunmuştur.

Osmanlı düzeninde yeni düzen arayışının ifadesi olan nizam-ı cedid, Osmanlı inhitatının önüne geçilmesi yönündeki çabalar aslında eski düzeni tesis etmenin yeni formleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Osmanlı'nın nazarı kendi içinden batıya doğru kaymışsa da hala kendisinin üstünlüğü fikr-i sabitesinde ısrar etmektedir. Abdullah Ağa ile Şerif Efendi layihalarındaki ağırlık noktası kayması bu şekilde yorumlamak mümkündür diye düşünüyoruz.

XIX. YÜZYILDA İNHİTATÇI DÜŞÜNCENİN EVRİMİ; AHMET CEVDET PAŞA ÖRNEĞİ

Ahmet Cevdet Paşa aslen bir tarihçi, saniyen hukukçu ve salisen İdare/devlet adamı olduğu halde kendisinin iktisadi meselelerden irak olmaması ve tarih metodolojisi yaklaşımı sebebiyle incelememiz için önem taşımaktadır. İbn-i Haldun'dan tevarüs etmiş olduğu tarih ve toplum anlayışı kendisine İbn Haldun'u örnek alan camiıyla yakınlaştırmıştır. Paşa kendisi ile İbn-i Haldun arasında benzerlikler kurar ve buhranın yaşadıkları zamanın ortak özelliği olduğunu ifade eder (Çakır, 2001: 149). Ayrıca Osmanlı modernleşmesinin bir numunesi olan Ahmet Cevdet Paşa kendi zat-ı şahsına münhasır bir yenileşme yönünde çaba sarf etmesi de 19. yy. düşünürleri arasında farklı bir paye verilmesine sebeptir. Bilhassa "mecelle" çalışması bu konudaki ısrar ve gayretinin sonucudur. Kanun çalışmalarında Avrupa'dan iktibas yerine toplumun ihtiyaçları çerçevesinde ortaya çıkmış ve kendi kültürel temelleri üzerinde yükselmiş bir çalışmayı tercihe şayan bulmaktaydı.

Cevdet Paşa, Osmanlı kurum ve kuruluşlarına yeniden şekil verilmesi konusundaki farklı fikirlerin hız kazandığı bir dönemde, gelenekçi Türk-İslâm Doğu kültürü ile yenilikçi Batı arasında senteze varmaya çalışmış bir şahsiyettir. Osmanlı müesseselerinin İslâmî esaslara dayandığını dikkate alarak Batı devletleriyle Osmanlı Devleti'nin farklı din ve medeniyetlerden doğduğunu, bu sebeple de her yönden Batılılaşmanın hem yanlış hem de imkânsız olduğunu düşüncesindedir. Ancak bütün icraatında Osmanlı-İslamcılığı sürdürmekle birlikte metotta yenilikçiliği benimsemiş, Batı'nın pozitif bilimler, teknik ve yönetim alanlarındaki üstünlüğünü kabul ederek bu alanlarla ilgili Osmanlı müesseselerinin Batı tarzında ıslahını savunmuştur. Avrupa kanunlarının ve kurumlarının olduğu gibi alınmasına karşı çıkan Cevdet Paşa İslami geleneklerin korunması gerektiğini de savunmuştur.

Ahmet Cevdet Paşa İbn-i Haldun'un tarih felsefesini iktibas etmiş olsa da seleflerinden Osmanlı müverrihleri gibi İnhitatin zorunlu olmadığı fikrini savunur. İbn-i Haldun'dan etkilenen diğer selefleri gibi Paşa da tavırlar nazariyesinin her bir aşaması idarecilerin vasıflarına bağlı olarak farklı sürelerde olabileceğini savunarak 17. yüzyılda başlattığı Osmanlı inhitatının mukadder olmadığını savunmuştur.

İhtiyarlık çağında bulunan devletin tazelenmesi ümidi; her ne nedenle olursa olsun, hadiselerde mutlak ve değişmez determinizmi kabul bu iradeci-voluntarist görüş Ahmet Cevdet Paşa'nın görüşlerine emsallerinden farklı bir renk katmıştır. Bu suretle, tarihin yeknesak intizamı ve değişmez görünen kanunları yanında fert

ve hususiyle devlet adamının görüşlerine de yer ayrılmış oluyor (Ülgener; 1947: 134)

Ahmet Cevdet Paşa ile layiha müellifleri karşılaştırdıklarında meseleye yaklaşım tarzı olarak birbirlerinden hayli farklılaştıkları görülmektedir. Devletin nasıl kurtulacağını kendisine mesele edinen Cevdet Paşaya göre devletin çöküşünde iki önemli sebep vardır; kanun-ı kadime uymamak ve çağın gereklerini yerine getirmemek. Bir taraftan geleneğe referansta bulunurken öbür taraftan çağın gereklerine göndermede bulunmaktadır. Geçmiş yadsımadan ve yeni şartlar karşısında fazla diretmeden, gelecek geçmişi yıkmadan hazırlanacaktır. İdari ve iktisadi bozuklukların iç içe olması hasebiyle yapılan bazı reform girişimlerinin de esasa taalluk etmediği gerekçesiyle eleştirir (Çakır, 2001: 149).

Cevdet Paşa Osmanlı devletinin zafiyet göstermesindeki en önemli sebeplerden birini lükse olan düşkünlük olarak görmektedir. Lüks için yapılan tüketim devletin gelir gider dengesini bozduğunu ve neticede mali krize neden olduğunu ifade etmektedir. Lüks için tüketimin evvelki devirlerde olmadığını söyleyen Cevdet Paşa, bu alışkanlıkların Mısır'dan gelenlerin saray üzerindeki tesirlerine bağlamaktadır. Ayrıca Kırım savaşı sonra alınan borcun saray masraflarının artmasına ve lüks için harcama yapan bir sınıfın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Lüks harcamalar neticesinde bozulan denge, krize yol açtığı gibi krizin derinleşmesine de sebebiyet vermiştir. Bu suretle krizin kendini beslediğini ifade eden Paşa, lüks harcamaları, dış borçlanma, mali buhran, memur maaşlarının ödenememesi arasında doğrudan bağ kurmakta ve çarenin borçlanmaktan ziyade tasarruf etmekte olduğunu belirtir (Çakır, 2001: 163).

Tarihçi ve hukukçu kimlikleriyle ön plana çıkmasına rağmen bir devlet adamı olarak da gündemini işgal eden inhit meselesine iktisadi hüviyete haiz çözümler sunmaya çalışan Paşa'ya göre; "devletin inhitatı, iktisadi bünyede mali hastalıkların gittikçe müzminleşmesiyle yan yana yürür" (Ülgener, 1947: 137). Paşa'nın fikriyatında "ma'muriyet" olarak isim bulan Osmanlı'nın kalkınma meselesi, emek eksenli tanımlanmıştır. "ma'muriyet: *halkın boş durmayıp sürekli çalışmasıyla meydana gelen emeğin semeresi*" olarak nitelendirilmektedir. Başka bir tanımda ise "*halkı tembellikten uzaklaştırmak*" olarak ifade edilmektedir (Cevdet Paşa, Tarih; aktaran: İzgöer 1997: 50)⁵.

Ma'muriyet kavramıyla; bankaların kurulmasından çiftçilere kredi verilmesine, tarımın ıslahından kara, deniz ve nehir ulaşımının geliştirilmesine, madencilikten sanayinin ihyasına varana dek geniş yelpazede ele almak suretiyle topyekûn bir iktisadi gelişme kastedilmektedir. Sayılan alanlarda istenilen sonucun elde edilmesi için öngörülen tedbirler ile A.C. Paşa klasik inhitat düşünürlerinde ayrılmaktadır. Bir zihin transformasyonu öngören Paşa, bu girişimin başlangıç noktası olarak "maarif"/ eğitimi gösterir. Paşa'ya göre *nafta işlerin ilerleyip gelişmesi "ilim", "teknik" ve "maarif" in ilerlemesine bağlıdır*. Özellikle, maarife önem verilmeyen bir yerde ekonomik gelişmeden bahsedilemez (Tezakir, IV, 25. 103 /İzgöer,1997: 51).

Cevdet Paşa her ne kadar seleflerinden farklılıklar arz etse de, onun düşüncesini belirleyen genel çerçeve, *çağın ruhu* olarak ifade edilebilecek olan Tanzimat devri düşüncesidir. Tanzimat devri idarecilerinden Reşit ve Sadık Rıfat Paşalar da A.Cevdet Paşa gibi ülke kalkınmasının ancak ilim irfanın yerleşmesine bağlı olarak görmekteydiler.

Ülkenin kalkınması maarife bağlıyken, maarifin ülke sathında yaygınlık kazanabilmesi için başta padişah olmak üzere devlet adamlarına sorumluluklar düşmektedir. Layihalarda çözüm olarak önerilen "dirayetli yönetici" Ahmet Cevdet Paşa'da ara bir önlem olarak görülmektedir. Ülkenin gelişmesi fikrinde devlete (sultan ve idarecilere) önemli bir vazife yükleyen Cevdet Paşa bu görüşüyle "Kamaralist" iktisat anlayışına, dolayısıyla Sadık Rıfat Paşa'ya yakınlaştığı görülür

⁵ Ahmet Cevdet Paşa'nın eserlerine yapılan atıflar Ahmet Zeki İzgöer'in doktora çalışmasına dayanmaktadır.

(İzğöer, 1997: 51). Bayındırlık ve sanayi yatırımlarıyla Mısır'ı kalkındırmaya çalışan Mehmet Ali Paşa, bu çalışmalarını sebebiyle Paşa'nın takdirini etmektedir.

Paşa'ya göre bir ülkenin refahı, halkın çalışarak gelir elde etmesiyle yakından ilişkilidir. "Halkın çalışarak gelir elde etmesi ülkenin refahını da artırır. Bu da paranın bolluğuna değil, devrine yani harcanıp el değiştirmesine bağlıdır. Para harcamakla, işsiz ve boş oturanlara çalışma imkânı sağlanır. Ve bu durum devam ettikçe ülkenin servet ve refahı, bir başka ifadeyle milli gelir artar". (İzğöer, 1997: 52)Paşa bu yaklaşımıyla modern iktisat düşüncesinin istihdam ve milli gelir teorilerini işaret etmektedir.

İdeal bir düzen kurmak, Tahammülden fazla mülke yük yüklemek (vergi), nüfus arttırmak, asker toplamak suretiyle gerçekleşmez. İdeal kalkınma ve güçlenme bu şekilde ortaya çıkmaz, aksine kuvvetten düşme, zayıflama ve perişanlık getirir. Esas gücü, milli gelir ve nüfus artırma kaynağı olan iktisadi düzende (ma'muriyet-i mülkiye) aramak gerekir. Vergilendirme politikasında vergi alamamak ya da çok vergi yükü ile devlet gelirlerini arttırmanın ve dolayısıyla gaye ulaşmanın mümkün olmadığını savunan paşa, vergi yüklenicisinin vergiyi ödeyebilecek güce getirilerek hem devlet hem de tebaanın kazandığı bir sistem ihdas etmek gerekir (İzğöer,1997: 52).

Kalkınma ve ticaretin gelişmesi için ulaşım özel önem veren paşa, karayollarının yapımı ticaretin gelişmesini desteklediği için önem ihtiva ederken, serbest ticaret filosu ticaretin gelişimi yanında aynı zamanda donanmayı da çeşitli açılardan destekleyerek başarılı olmasında önemli rol oynadığını çeşitli örneklerle kanıtlamaya çalışır. Kıyı ile iç kısımlar arasında ulaşımı kolaylaştırması ve ana bağlantıları kurması açısından demiryollarına özel önem vermektedir. "Ahmet Cevdet Paşa'nın iktisatla olan münasebeti devamlı ve sistemli olmamış, sadece muhtelif vesilelerle kurcalanan bir tecessüsten ibarettir" (Ülgener, 1947: 138).

Ahmet Cevdet Paşa'nın düşüncesi tahlil edildiğinde kamaralist ve liberal iktisat düşüncesinin emareleri görülmektedir, ancak bununla beraber kendisini bir tarafta tasnif etmek doğru olmadığı kanısındayız. Paşa'yı kuramcıdan ziyade Osmanlı'nın inhitatına çare arayan pratik bir devlet adamı olarak görmek ve icraatlarını bu zaviyeden değerlendirmek gerekir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın yaklaşımı bir bütün olarak değerlendirildiğinde tavırlar nazariyesinin deterministik olmadığını kanıtlamaya uğraşan bir çaba olarak görülmektedir. Seleflerinden farklı olarak bir Osmanlı devletinde kötü gidişatın tebdili için düşünce düzleminin yanında iktisadi önlemlere atfedilen önemdir.

İbn-i Haldun'un tezine göre İnhitat devri devlet adamlarında İktidarı sağlayan güç (*asabiyyet*) tesirsiz hale gelmiş olduğundan devletin yıkılması mukadderdir. İbn-i Haldun'la aynı görüşleri paylaştığını ifade ettiğimiz Cevdet Paşa, inhitatın mukadder olmakla beraber ertelenebileceğini savunmaktadır. Olayları değerlendirme tarzına bakıldığında Paşa'nın Osmanlı toplumunun 20 yy.da devamlılığını mümkün kılacak yeni bir "*asabiye tesisi*" için çaba harcadığı görülmektedir. Eklektik düşünce yapısına sahip olduğunu gördüğümüz Paşa zamanın icap ettirdiğini bünyeye katmakta beis görmemektedir. Böylece ihtiyarlık çağında bulunan devlete taze kan verilerek ömrü uzatılmaya çalışılmaktadır.

Yukarıda özet şeklinde sunmaya çalıştığımız A. Cevdet Paşa'nın kapsamlı yaklaşımlarına rağmen Şerif Mardin, "*Modern iktisat lisanında "kalkınma" adı verilen vetirenin bilhassa Osmanlı İmparatorluğu gibi geri kalmış bir ülkede, cemiyetin bütün tabakalarını harekete geçirmeye muhtaç olduğunu idrak etmemesiydi*" (Mardin, 2007: 82), diyerek eleştirmektedir. Cevdet Paşa'daki bu eksikliği Yeni Osmanlılar tarafından fark edildiğini ifade etmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Avrupa karşısında gerileyen Osmanlı'nın 19. yy.da tavrı geleneksel tavırdan farklı olmuştur. III. Selim ile başlayan Avrupa'nın üstünlüğü fikri dolayısıyla durumu tanımlamak için yeni tahlilleri gerekli kılmıştır. 19. yy aydınlarında görülen en bariz fark ekonominin giderek merkeze oturmuş olmasıdır. Osmanlı,

kendisine yeten fikriyattan muhtaç olduğunu kabul eden bir yaklaşıma kaymıştır. Siyasi arenada Osmanlı'nın sona yaklaşması, dayandığı klasik temellerin artık kendi hâkimiyeti alanında da geçerliliğinin sorgulanmasına sebep olmuştur.

Geleneksel zihin algısında içinde iktisadi meselelerin tali öneme haiz olması modern öncesi topluluklarda olması gereken bir durumdur. İktisat hayatın tanziminde ana etken olarak değil de sahip olunan dünya görüşü çerçevesinde şekillenen bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Geleneksel fikriyatın dünyanın akış mecrasını tayin ettiği bir ortamda layiha müelliflerinin tavrı pekâlâ makul karşılanabilir.

Değişen şartların farkına varmamak gibi bir eleştiri ile layihaları değerlendirmek kanaatimizce müelliflerin hassasiyetlerini göz ardı etmek anlamına geleceğinden anlama problemine sebebiyet verecektir. Her ne kadar bozulmadan bahsedilse de Osmanlı hala devrinin en güçlü devletlerden biridir. Rakipleri karşısında zor duruma düştüğünde dahi üstünlüklerini kabullenmek kolay olmamıştır. Zira Osmanlı bir ideal çerçevesinde dünyayı yorumlamaktaydı ve bütün gayreti bu idealin tekrardan hâkimiyetini tesis etmek olmuştur. Layiha müelliflerinde de bu hususiyet ön plana çıkmaktadır. Ülgener'in tespitiyle zihni bir transformasyon yaşanmadan uygulama da bu değişikliklerin ortaya çıkması da zordur.

İlk devir layiha müelliflerinden Ahmet Cevdet Paşa'ya kadar geçen süre zarfında bir bütün olarak İnhitat mefkûresine bakıldığında ana etken olan inhitat sabit kalmakla beraber inhitata sebep olan şeyler ve çözüm önerileri değişmiştir. İlk devirde "kanun-ı kadim" vurgusu zamanla yerini "nizam-ı cedid"e bırakmıştır. Ahmet Cevdet Paşa "kanun-ı kadim"e önem atfetse de 19. yy.'ın sonu itibariyle batı fikriyatının bünyeye uydurularak kabul edilmesi genel temayüldür.

KAYNAKÇA

- Arslan, Ahmet; 2002, İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası, Vadi Yayınları, İstanbul
- Ayverdi, İlhan; 2005, Kubbealtı Lugatı Asırlar boyu tarihi seyir içinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı, İstanbul.
- Çakır, Coşkun; 2001, Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, Küre yayınları, İstanbul
- Fındıkoğlu, Z. F.; 1999, *Türkiye'de İbn-i Haldunizm*, Bilim ve Ütopya Mart 1999, sayı 57, s.47
- Görgün, Tahsin, 1999, *İbn Haldün*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi: Hüseyin Mirza-İbn Haldün, yıl:1999, cilt: 19, sayfa: 543-555, Ankara
- İzgör, Ahmet Zeki; 1997, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul.
- Karal, E. Z.; 1942, "Nizâm-ı Cedid'e Dair Lâyihalar", Tarih Vesikaları, I/6 [Nisan 1942], s. 414-425, Maarif Vekilliği
- Mardin, Şerif; 2007, Siyasal ve Sosyal Bilimler / Makaleler- 2, İletişim Yayınları, İstanbul
- Öz, Mehmet; 2005, Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları, Dergâh Yayınları, İstanbul
- Özkerem, Ahmet; 2000, Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi, A Yayınevi, Ankara
- Sayar, Ahmet Güner; 2000, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Ötüken Neşriyat, İstanbul,
- Ülgener, Sabri Fehmi; 1947, *Ahmet Cevdet Paşa'nın devlete ve iktisada dair görüşleri*, "İş" sayı 76, Makaleler, 2006 Toplu Eserler 5, Yayına hazırlayan: Ahmet Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul
- Ülgener, Sabri Fehmi; 2006, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, Toplu Eserler 2, yayına hazırlayan; Ahmet Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul